

■ УДК 159.953:316.722(045) <https://doi.org/10.31516/2410-5325.060.14>

А. М. Цісар, аспірант, Харківська державна академія культури, м. Харків
asia.tsisar@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3936-2071>

ПАМ'ЯТЬ VS ІСТОРІЯ. ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕМИ ПАМ'ЯТІ В КУЛЬТУРОЛОГІЇ

Представлено перший етап дослідження пам'яті колективів як культурологічної проблеми. На основі провідних досліджень пам'яті в соціології, історії, філософії та культурології здійснено компаративний аналіз понять «історія» й «пам'ять» у сучасних гуманітарних науках, окреслено проблемне поле, що охоплює кожне з понять, та виявлено потенціал дослідження минулого колективів як предмета історичного аналізу та складової мнемонічної культури колективу. У висновках обґрунтовано інтерпретацію пам'яті як культурологічної проблеми та надано перспективи подальшого дослідження цієї теми.

Ключові слова: *пам'ять, історія, історіографія, колективна пам'ять, проблемне поле культурології.*

А. М. Цисар, аспирант, Харьковская государственная академия культуры, г. Харьков

ПАМЯТЬ VS ИСТОРИЯ. ПЕРСПЕКТИВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ТЕМЫ ПАМЯТИ В КУЛЬТУРОЛОГИИ

Представлен первый этап исследования памяти коллективов как культурологической проблемы. На основе ведущих исследований памяти в социологии, истории, философии и культурологии осуществлён компаративный анализ понятий «история» и «память» в современных гуманитарных науках, очерчено проблемное поле, охватывающее каждое из понятий, и определен потенциал исследования прошлого коллективов как предмета исторического анализа и как составной части мнемонической культуры коллектива. В выводах обоснована интерпретация памяти как культурологической проблемы и обозначены перспективы дальнейшего изучения этой темы.

Ключевые слова: *память, история, историография, коллективная память, проблемное поле культурологии.*

A. M. Tsisar, postgraduate student, Department of Cultural Studies, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv

MEMORY VS HISTORY. RESEARCH PERSPECTIVES OF THE MEMORY SUBJECT IN CULTUROLOGY

The aim of the study is to identify the potential of studying memory in the culturological aspect by comparing two approaches of the past comprehension — memory and history.

Research methodology. The paper is based on the comparative analysis of two concepts «memory» and «history» in different liberal sciences such as cultural studies, history, sociology and philosophy. Historical and generational analyses, as well as structural analysis, were also used.

Results. History and memory are interrelated phenomena and necessary for the self-identification of the society. For a long time they existed in an indiscrete form, the delineation began with the history detachment and the development of its own methods, including the presumption of objectivity. The peak of history and memory confrontation was faced in the second half of the twentieth century, when numerous social and cultural groups became visible and legitimate in the cultural space, but did not assert their existence in history.

Memory does not exist as a complete picture of the past, but rather a portrait of the society that it would like to see and know about itself. This allows the researcher to work with the mainstream ideology of the society, its value orientations, norms and regulations, identity symbols. Comparing the memory of the collective and its history reveals events-injuries, fears and gaps of memory and the fact that the collective itself would like to forget about itself, as well as the specific character of the ideological interpretation of the collective of its own past, which sheds light on the potential study of this subject.

Novelty. An attempt is made to analyze the concepts of memory and history according to the cultural studies approach.

The practical significance. The article is the first stage of the study of the collective memory in the cultural area of post-soviet cities. The paper presents the multidiscipline review of the previous works to this subject and concludes the meaning of the basic concepts (memory and history), which are necessary for the next stages of the study.

Key words: *memory, history, historiography, collective memory, problematic area of cultural studies.*

Постановка проблеми. Культурологічний потенціал дослідження пам'яті в науці актуалізував Ян Ассман у 1992 р. в праці «Культурна пам'ять. Письмо, пам'ять про минуле та політична ідентичність у високіх культурах давнини». Історики звернулися до цієї теми в 1970 рр., соціологи — у 1930 рр. Найпершими, звичайно, були філософи. Загалом ідею розуміння пам'яті як соціального та культурного феномену, притаманного не тільки окремій людині, але й спільнотам і цілим культурам, вивчають не більше 100 років. Закономірно, що у відносно новій темі дослідження ще не має усталеного поняттєвого апарату та узгодження щодо розуміння цього феномену в науці. Крім того, очевидна міждисциплінарність цієї теми є радше завадою для її вивчення, ніж перевагою через необхідність долучати її до парадигм конкретних наук.

Ця стаття є оприлюдненням результатів першої частини дослідження пам'яті як складової формування культурної ідентичності спільнот. Її мета — на основі зіставлення двох підходів до розуміння минулого — пам'яті та історії — виявити потенціал дослідження пам'яті в культурологічному аспекті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історію та пам'ять, незважаючи на очевидну належність обох до минулого, складно назвати

тотожними поняттями. Першим, хто порівняв ці два поняття, а також звернув увагу на соціальність пам'яті, був французький соціолог Моріс Хальбвакс (2005; 2007). На його думку, усе, що ми пам'ятаємо, нерозривно пов'язане з нашим оточенням та процесом комунікації з ним. «< > Кожне слово (якщо ми його розуміємо) супроводжується спогадом, і немає таких спогадів, до яких ми би не могли дібрати певні слова». Це важливе спостереження — «ми пам'ятаємо словами» — становить базис ідеї дослідника щодо існування пам'яті колективу.

М. Хальбвакс «оголосив колектив суб'єктом пам'яті, увівши поняття «групова пам'ять» та «пам'ять нації», у яких поняття пам'яті стає метафорою» (Ассман, 2004, с. 37). На думку дослідника колективна пам'ять не підпорядковується психологічним законам, як пам'ять індивідуальна, а радше є зовнішнім механізмом, що пов'язує пам'ять окремої людини із загальним плином соціальних подій, і функціонування цього механізму головним чином забезпечується комунікацією. Здатність певного колективу в певний проміжок часу (згідно з М. Хальбваксом, тривалість пам'яті колективу становить 100 років), розуміти слова однаковим чином дослідник називає колективною пам'яттю. Пам'ять містить лише те, «що суспільство в ту чи іншу епоху здатне відтворити у своїх теперішніх референціальних рамках». (Хальбвакс, 2007, с. 139). Спільна мова робить колектив носієм пам'яті, різниця мов та способів комунікації зумовлює множинність пам'ятей та її закритість. Таким чином, колективна пам'ять стає критерієм уявлень колективу про себе самого, що пояснюється консенсусом в означенні певних подій власного минулого словами, значення яких поділяє колектив.

Цим же механізмом М. Хальбвакс пояснює забуття. Ми забуваємо щось у тому разі, якщо воно більше не актуалізується в процесі комунікації, й остаточно втрачаємо, коли зникає лексичний відповідник цього явища. Таким чином, М. Хальбвакс формулює поняття «соціальних рамок» пам'яті, яке за своїм змістом подібне на поняття «рамки» у фрейманалізі Гофмана. «Рамка пам'яті» означає зберігання лише актуальних явищ культури певної локальної або глобальної спільноти у своїй пам'яті. Вибір цих явищ є вольовим рішенням самої групи й зумовлений її потребами в конкретний період часу.

Існування пам'яті колективу актуалізує питання зіставлення її з історією й виявлення меж кожного з явищ. «Історія починається там, де закінчується пам'ять», — таким є ключовий висновок М. Хальбвакса.

Ян Ассман (2004), німецький культуролог та дослідник давніх культур, багато в чому доповнив та розширив ідеї М. Хальбвакса. У своїй праці (2004) науковець наголошує, що головна функція історії — створення системи координат для пам'яті. «Та чи інша істина, щоб закріпитися

в пам'яті групи має існувати у формі певної події, особистості чи місця» (Ассман, 2004, с. 157). Історія опредметнює пам'ять, втілює її в реальності, водночас пам'ять семіотизує історію, розміщує конкретні історичні події в аксіологічній, символічній, онтологічній системах колективу. У цьому процесі виникають так звані «образи спогадів», або «фігури спогадів», згідно з Яном Ассманом (2004), визначити які можна за трьома ознаками:

«Прив'язаність» до простору та часу. Укорінення спогаду в певному місці та часі вможливує ідентифікацію спогадів у межах колективного часу та узгодження їх із ним. Зв'язок спогаду та простору виявляється не тільки в конкретних географічних точках, але й у побутових речах, інтер'єрах, символах, об'єктах, які розміщуються в просторі та маркують його як такий, що належить колективу. Таким чином, колектив створює опорні точки для пам'яті, наділяючи час і простір символами, привласнює їх.

Належність до групи. Оскільки пам'ять зберігає та транслює не просто історію колективу, але і його ціннісні орієнтири, а також є формою колективного мислення, носієм пам'яті може бути лише член колективу, той, хто поділяє цінності та ідеали колективу. Як зазначалося, пам'ять формується в процесі комунікації, завдяки якому не тільки транслюються усталені патерни пам'яті, але й формуються нові, одні ідеали замінюються іншими, сама пам'ять пристосовується до потреб колективу. Носії пам'яті відмежовані від колективу, тому не можуть повноцінно функціонувати в цій системі, чим пояснюється, наприклад, розрив між культурними нараціями населення всередині країни та її діаспорами.

Відтворюючі властивості. Пам'ять не здатна зберегти інформацію про все минуле, оскільки це внеможливує виживання колективу. Минуле реорганізовується відповідно до потреб колективу, щоразу переозначаючи та коригуючи пам'ять. Історія також не є репрезентантом усього минулого. Вона створила штучну інтелектуальну надбудову, яку назвала «історичний час», у якій розміщує узгоджені елементи. Суспільство звертається до історії в кризові для себе моменти й селективно знаходить необхідні для утвердження своєї цілісності елементи. Таким чином, відбувається взаємодія історії та пам'яті, вони необхідні одна одній, обидві характерні для кожного колективу.

Райхард Козелек довів, що слово «історія» в сучасному розумінні виникло лише в другій половині XVIII ст. Як узагальнюючий іменник однини воно замінило множинне поняття «історії» й означило процес відриву історії від особистості та об'єднання множини оповідей у єдиний, узгоджений наратив (Ассман, 2014, с. 26). Французький історик П'єр Нора (2014) пов'язує цей процес з виокремленням історії в галузь

науки. Він починає свій розгляд взаємодії історії та пам'яті з уведення поняття «історична пам'ять» і протиставлення їй терміну «колективної пам'яті».

Історична пам'ять — пам'ять історії, «плід ученої та наукової традиції, вона сама — колективна пам'ять групи істориків» (Нора, 2014, с. 189), водночас колективну пам'ять дослідник означає як «<...> те, що залишається від минулого в пережитому досвіді групи, або те, що ці групи роблять з минулим» (Нора, 2014, с. 189).

Протиставлення двох видів пам'яті для дослідника базується на різниці їх природи — вони по-різному зберігаються, передаються, у них різні носії та способи організації знання, вони виконують різну функцію в культурі і суспільстві. «Колективна пам'ять глобальна, без кордонів, розмита, всеохопна, постає з віри, яка вбирає лише те, що її підтримує. Історична пам'ять аналітична і критична, точна й виразна, залежить від розуму, що навчає не переконуючи» (Нора, 2014, с. 189). Дослідник наголошує: якби не залишилося людей, котрі згодні пам'ятати певну подію та вшановувати пам'ять про неї, ця подія перейшла б до зони історичної пам'яті. «< > Історична пам'ять об'єднує, колективна роз'єднує» (Нора, 2014, с. 189). Питання полягає в тому, як ці два види пам'яті можуть співіснувати та взаємодіяти один з одним?

На думку науковця, пам'ять та історія мали різне співвідношення в різні культурні періоди, що пов'язано зі зміною функцій та ролі історії. Наприклад, у давні часи історія, яка існувала у формі міфу, за своєю суттю була колективною пам'яттю. У культурі давніх греків та Риму історія не суперечила міфу, а лише підтверджувала його буття. Схожу модель Нора вбачає в культурі Середньовіччя й підтверджує це прикладами з біблійної історії, теології, а також каролінгської легенди та середньовічних епосів, таких як «Пісня про Роланда» або «Пісня про мого Сіда», у яких історія набуває символів і знаків, а реальні історичні фігури перетворюються на рольові моделі та культурні ідеали.

Ситуація почала змінюватися з розвитком історії як самостійної науки, розробленням власних методів і принципів дослідження, однак, на думку Нора, «від літописців до позитивістів», до кінця ХХ ст. окремі елементи об'єднання історії й пам'яті простежуються доволі чітко. «< > Як нам видається, вираження великим колективним міфологіям надали історики: божественне провидіння або цивілізаційний поступ, класова боротьба чи нація. Неявна базова модель хоч і змінилася, історія запропонувала певній визначеній групі генеалогію її легітимності та вручила дієвий інструмент <...>. Так, завдяки теорії про франків і галлів ліберальні історики доби Реставрації Огюстен Тьєрі та Гізо

запропонували буржуазії 1830 р. пам'ять, що легітимізувала її кандидатуру на керування суспільством» (Нора, 2014, с. 189–190).

XX ст. стало часом, коли видимими та легітимними стали найрізноманітніші культурні групи різного масштабу, до існування яких класична історія не була пристосована. Історія в класичній традиції — історія без обличчя, людини, поліфонії голосів — не може задовольнити всі потреби сучасних спільнот, від чого її авторитет та роль зазнають суттєвих коректив. Нові соціальні групи потребують легалізації місця у світі й звертаються із цією необхідністю до історії. Цим зумовлена затребуваність нових напрямів історичного знання: She-story — феміністична альтернатива чоловічій історії, актуалізація історій етнічних груп, які раніше не фігурували як окремі одиниці.

Необхідність розмістити множинність колективних нарацій диктує історії, науці, що претендує на авторитет у трактуванні минулого, нові вимоги або змушує шукати їй замітники. На думку Нора, у цьому розділенні на безпосередню та наукову історію й полягає головна відмінність сучасності порівняно з попередніми епохами.

На думку Я. Ассмана, пам'ять — соціальний обов'язок колективу стосовно самого себе. Вона є відповіддю на запитання «Що нам не можна забувати?». У такому разі, дослідник має справу з «пам'яттю, що створює спільноти» (Ассман, 2004, с. 26). На основі цього можна висувати: пам'ять є фундаментальною характеристикою, властивою будь-якому колективу, оскільки саме в культурній пам'яті зберігається причина єдності цього колективу, самоусвідомлення себе як цілого.

«Культура, що пам'ятає, буде є смислові та часові горизонти соціуму» (Ассман, 2004, с. 27). Будь-який серйозний злам у бутті колективу може призвести до виникнення минулого, однак будь-яка спроба реставрації, відродження пов'язана зі зверненням до ще глибших його пластів. Революція, криза, зміна політичних режимів чи культурних орієнтирів — це очевидна загроза буттю колективу як цілісності. У такі періоди, звертаючись до минулого, колектив шукає причину своєї єдності, намагається повернутися в попередню точку, де причин недавньої катастрофи ще не існувало, актуалізуючи в сучасності цінності попередніх епох. Крім того, момент очевидного усвідомлення чогось як «минулого» пов'язаний з вольовим рішенням колективу — забути чи пам'ятати? Результат цього вибору завжди зумовлений актуальними потребами колективу, але аж ніяк не значимістю конкретних подій або особистостей для історії.

Висновки. Історія та пам'ять — взаємопов'язані явища, необхідні суспільству для самоідентифікації. Тривалий час вони існували в зрошеному вигляді, їх розмежування почалося з виокремлення

історії в галузь та розроблення власних методів, зокрема й презумпції на об'єктивність. Пік їхнього протистояння означився в другій половині ХХ ст., коли множинні соціальні та культурні групи стали видимими й легітимованими в просторі культури, однак не набували підтвердження свого існування в історії. Таким чином, історія створила штучну систему координат під назвою «історичний час», у якому дослідник має змогу розміщувати події та явища. Завдяки широкому фактажному матеріалу, а також доказовій базі, розробленій історією, дослідник може впевнено стверджувати про існування цих подій та їхній перебіг. Однак дослідження пам'яті колективу може «оживити» цю штучну конструкцію, оскільки містить потенціал розкриття системи самоусвідомлення колективу в кожний конкретний проміжок часу. «Рамки пам'яті», запропоновані М. Хальбваксом, є системою аналізу явищ, актуальних для сучасного колективу. Отже, пам'ять, незважаючи на зверненість до минулого, є важливим критерієм формування світогляду колективу.

Пам'ять не є повною картиною минулого, радше портретом колективу, який би він сам хотів бачити. Це дозволяє дослідникові працювати з актуальними світоглядними системами колективу, його ціннісними орієнтирами, нормами й регуляторами, символами ідентичності. Порівняння пам'яті колективу та його історії виявляє події-травми, страхи, лакуни пам'яті та те, що сам колектив хотів би про себе забути, а також специфічність світоглядної інтерпретації колективом власного минулого, що, на думку автора статті, проливає світло на культурологічний потенціал вивчення цієї теми. Дієвими методами такого дослідження можуть бути аналіз образної та знакової систем маркування простору, зокрема коломоративні практики, а також стратегій побудови суспільних просторів. На цьому автор статті фокусуватиме увагу на наступних етапах дослідження.

Список посилань

- Ассман, А. (2014). *Долгая тень прошлого. Мемориальная культура и историческая политика*. Москва: Новое литературное обозрение.
- Ассман, Я. (2004). *Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности*. Москва: Языки славянской культуры.
- Нора, П. (2014). *Теперішнє. Нація. Пам'ять*. Київ: Кліо.
- Нора, П. *Проблематика мест памяти*. Взято из [http://ec-dejavu.ru/m – 2/Memory-Nora.html](http://ec-dejavu.ru/m-2/Memory-Nora.html).
- Хальбвакс, М. (2005). *Коллективная и историческая память*. Взято из <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>.
- Хальбвакс, М. (2007). *Социальные рамки памяти*. Москва: Новое издательство.

References

- Assman, A. (2014). *A long shadow of the past. Memorial culture and historical politics*. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie. [in Russian].
- Assman, Y. (2004). *Cultural memory. Letter, memory of the past and political identity in the high cultures of antiquity*. Moscow: Yazyki slavyanskoy kultury. [in Russian].
- Nora, P. (2014). *Present. Nation. Memory*. Kyiv: Klio [in Ukrainian].
- Nora, P. *Problems of memory places*. Retrieved from: <http://ec-dejavu.ru/m-2/Memory-Nora.html> [in Russian].
- Halbwachs, M. (2005). *Collective and historical memory*. Retrieved from: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html> [in Russian].
- Halbwachs, M. (2007). *Social framework of memory*. Moscow: Novoye izdatelstvo. [in Russian].

Надійшла до редколегії 21.03.2018 р.